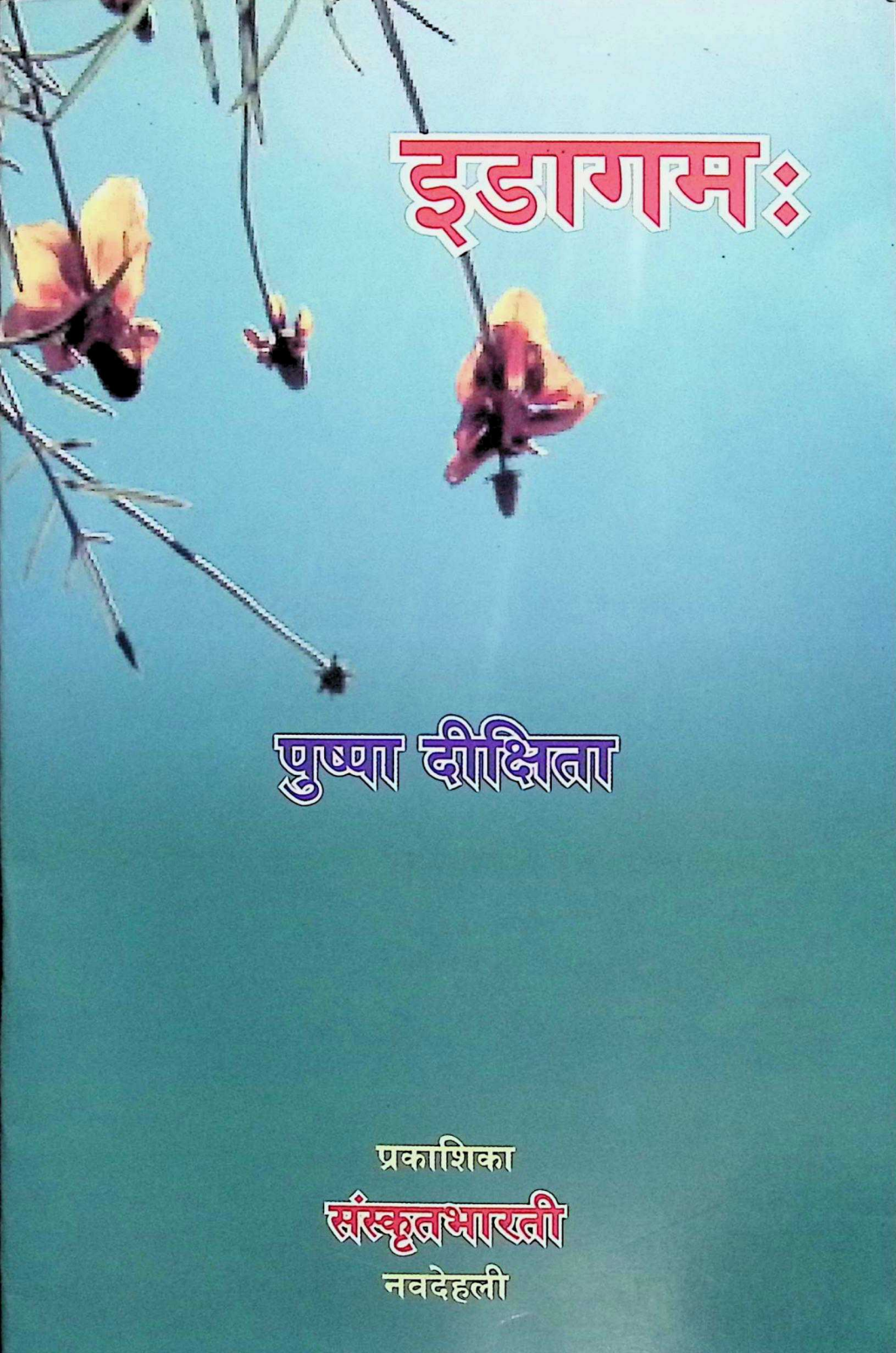
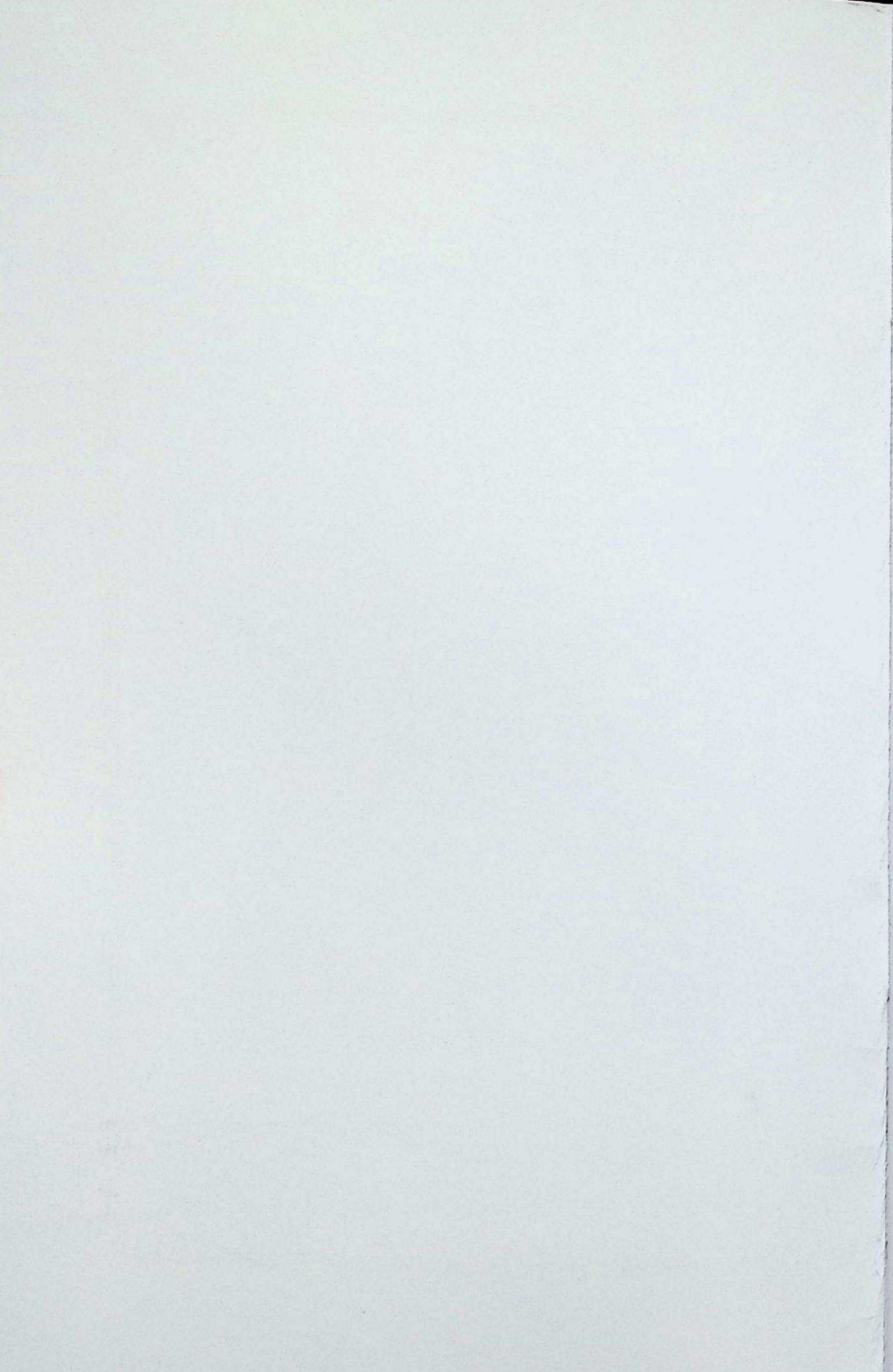

इडागमः

पुष्पा दीक्षिता

प्रकाशिका
संस्कृतभारती
नवदेहली

इडागमः

पुष्पा दीक्षिता

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रकाशनम्-

संस्कृतभारती

२५, पं. दीनदयाल उपाध्याय मार्ग,
नई दिल्ली-११०००२

© लेखिकाया: एव

प्रथम मुद्रणम् २०१०-५०००

द्वितीय मुद्रणम् २०२२-२०००

मूल्यम् - रु ३५/-

मुद्रणम्-

प्रिण्टेक इण्टरनेशनल,

ए ६/डी, झिलमिल

इण्डस्ट्रियल एरिया, दिल्ली - ६५

ISBN - 978-81-87276-54-1

IDAGAMAH :- A book dealing with the gramatical rules for "Idagamah" by Dr. Pushpa Dikshit

Publisher - **SAMSKRITA BHARATI,**

25, Deen Dayal Upadhyay Marg New Delhi-110002

Ph - 011 -23236711/22

E-mail:- sanskritamdelhi@gmail.com

Pages - 36. Rs. 35/- Edition:2022

Printed by-Printech International, A-6/D,
Jhilmil Industrial Area, Delhi-110095

प्रास्ताविकम्

धातुभ्यो विहिताः प्रत्यया द्विविधाः । सार्वधातुका, आर्धधातुकाश्च । तत्र ये सन्ति वलादय आर्धधातुकप्रत्ययास्तेषामेव भवत्ययमिडागमः । यथा - भविता, भवितुम्, भवितव्यम्, भविष्यति, इत्यत्र वलादेरार्धधातुकस्येडागमो भवति, किन्तु पातुम्, पातव्यम्, पाता, पास्यति, इत्यत्र सन्ति त एव प्रत्ययाः, तदेव वलादित्वम्, तदेव चार्धधातुकत्वम्, किन्तु न भवतीडागमः । अत्र को हेतुः? अथ च तस्मादेव भू-धातोः भूतः, भूतवान्, भूत्वा, इत्यत्र वलादेरार्धधातुकस्येडागमो न भवति । अत्र को हेतुः ?

वस्तुत इडागमोऽयं धातुं प्रत्ययं चोभयमाश्रयति । ये धातवो धातुपाठे 'उदात्ताः' पठिताः, ते सेटः । ये धातवो धातुपाठे 'अनुदात्ताः' पठिताः, तेऽनिटः । यथा 'भू' अयं धातुर्धातुपाठे सेडिति पठितः । अतो भू-धातोः परतः विद्यमानानां तृच् तुमुन्, तव्य, इत्यादीनामिडागमो भवति । 'पा' अयं धातुर्धातुपाठे अनिडिति पठितः । अतः पा-धातोः परतः विद्यमानानां तृच् तुमुन्, तव्य, इत्यादीनामिडागमो न भवति ।

धातुरपि सेट् भवेत्, प्रत्ययोऽपि भवेत् सेट्, तदैव भवत्ययमिडागमः । पातुम् इत्यत्र प्रत्ययः सेट्, धातुरनिट्, अतो न भवतीडागमः । भूतिरित्यत्र धातुः सेट्, प्रत्ययोऽनिट्, अतो न भवतीडागमः । पीतः, पीतवान्, पीत्वा, पातुम्, पातव्यम्, पाता, पास्यति, इत्यत्र धातुरनिट्, प्रत्यया सेट्, अतो न भवतीडागमः ।

किन्तु पपिवान्, इत्यत्रास्मादेव अनिडधातोः क्वसुप्रत्यये भवतीडागमः । अत्र को हेतुः ? अत्रावधेयम् । इडागमव्यवस्थेयं नास्त्यात्यन्तिकी । इयं तु प्रतिप्रत्ययं भिद्यते । इडागमस्येदमित्यं विज्ञानं प्रक्रियाग्रन्थैः कर्तुं न शक्यते । तत्र पाणिनीयाष्टाध्याय्याः सप्तमाध्याये द्वितीये पादे वर्तमानमिडागमप्रकरणमेव शरणम् । तदेव प्रकरणमाश्रित्येयमिडागमव्यवस्था प्रस्तूयते । अत्र सेटोऽनिटश्च प्रत्ययाः, अथ च सेटोऽनिटो वेटश्च धातवः पृथक्कृत्य प्रदर्शिताः । इडागमस्य सामान्यव्यवस्था, अथ च प्रतिप्रत्ययं विशेषव्यवस्थापि निषेधापवादपुरस्सरं विस्फोर्य विवेचिता । अस्या विज्ञानेनेडागमसम्बन्धिन्या विचिकित्साया आत्यन्तिकं शमनं भविष्यति, अथ च बुद्धाविडागमस्य सर्वे विभागाः स्फुटीभविष्यन्ति । नास्त्यत्र काठिन्यलेशोऽपि ।

यद्दत्तं जीवनमिदं पाणिनीयशास्त्रावगाहनेन कृतार्थतामगमत् तौ मातापितरौ जानकी-सुन्दरलालशुक्लावात्माभिन्नौ प्रणम्य, अथ च येनाहं पाणिनीयशास्त्रेऽनायासेनैव प्रवेशिता, तान् साक्षाद् विश्वनाथस्वरूपानाचार्यविश्वनाथत्रिपाठिवर्यान् नमस्कृत्य, येषां

दुर्धर्षतेजः प्रतिहन्ति चक्षूषि विदुषां, तानाचार्यबच्चूलालावस्थिमहाभागान् हृदि निधाय, अथ चाचार्यरामयत्नशुक्लमहाभागान्, आचार्यरामकरणशर्ममहाभागान् भूयो भूयोऽभिवन्द्य कार्यमिदं पूर्णतामुपगतम् । महत्यस्मिन् कार्ये वैयाकरणतल्लजानां डॉ. पाठकमनीषामहाभागानां साहाय्यं प्रतिपदं लब्धमिति ताः सादरं स्मर्तव्याः । शिष्योऽभिजिद्दीक्षित आबाल्यात् कार्येऽस्मिन् व्यापृत इति, सोऽप्यत्राविस्मर्तव्यः । येषां वामाङ्गे निषद्य मयाहर्निशं सेव्यते भगवान् पाणिनिस्ते दीक्षितशिवप्रसादमहाभागा अपि वन्द्याः ।

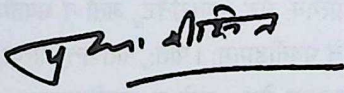
येषां नवनवस्पन्दवती चिन्तना शास्त्रस्यानन्तव्योम्नि निरर्गलं प्रधावति, ते राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिपदं विभूषयन्तः प्रतिभावन्तो डॉ. राधावल्लभत्रिपाठिवर्या कार्यस्यास्य बीजभूताः । तेभ्यः कृतिमिमां समर्थं कृतार्थतामनुभवामि ।

अनन्ते पाणिनीयमहाशास्त्रे जीवोऽयमल्पज्ञः यत्कृपया प्रवेष्टुमशक्नोत्, तस्यैव जगन्नाटकमहानायकस्य कृतिरियमवश्यमेव भविष्यति विदुषां मनोमोदायेति प्रत्येति---

विदुषां विधेया

रथद्वितीया २०६७ विक्रमाब्दे ।

१३.७.२०१० दिनाङ्के
बिलासपुरे (छ. ग.)

 यशवंतराव चवण

अनुक्रमः

१.	शुभाशंसा	
२.	प्रास्ताविकम्	
३.	अष्टाध्याय्या इडागमप्रकरणम्	१
५.	सेट्-अनिट्-प्रत्ययाः	३
६.	अनिट्-धातवः	४
७.	वेट्-धातवः	८
८.	सेट्-धातवः	९
९.	लिट्-प्रत्ययानाम्-इडागमविशेषः	९
१०.	क्वसु-प्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	१४
११.	स्य-प्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	१७
१२.	क्से-से-सेन्-सिप्-सिच्-प्रत्ययानाम्-इडागमविशेषः	१८
१३.	सिच्-प्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	१८
१४.	सन्-प्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	१९
१५.	सीयुट्-प्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	२१
१६.	तास्-तृच्-प्रत्यययोः-इडागमविशेषः	२१
१७.	तृच्-तुमुन्-तव्य-तव्यत्-तृन्-तवै-तवेन्-तोसुन्-त्वन्- तवेङ्-क्तिन्-प्रत्ययानाम्-इडागमविशेषः	२२
१८.	क्त्वाप्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	२२
१९.	निष्ठाप्रत्ययस्य-इडागमविशेषः	२४

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

पाणिनीयाष्टाध्याय्या इडागमप्रकरणम्

सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः

अनिट्प्रत्ययाः

८. नेड्वशि कृति २९८१ ।
९. ति-तु-त्र-त-थ-सि-सु-सर-
कसेषु च ३१६३ ।
अनिड्धातवः
१०. एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् २२४६ ।
इडागमनिषेधः
११. श्र्युकः किति २३८१ ।
१२. सनि ग्रहगुहोश्च २६१० ।
१३. कृसृभृवृस्तुद्वसृश्रुवो लिटि २२९३ ।
१४. श्वीदितो निष्ठायाम् ३०३९ ।
१५. यस्य विभाषा ३०२५ ।
१६. आदितश्च ३०३६ ।
१७. विभाषा भावादिकर्मणोः ३०५४ ।
१८. क्षुब्धस्वान्त-ध्वान्त-लग्न-
म्लिष्ट-विरिब्ध-फाण्ट-बाढानि
मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्ट-
स्वरा-नायासभृशेषु ३०५८ ।
१९. घृषिशसी वैयात्ये ३०५९ ।
२०. दृढः स्थूलबलयोः ३०६० ।
२१. प्रभौ परिवृढः ३०६१ ।
२२. कृच्छ्रगहनयोः कषः ३०६२ ।
२३. घुषि-रविशब्दने ३०६३ ।
२४. अर्द्धेः सन्निविभ्यः ३०६४ ।
२५. अभेश्चाविदूर्ये ३०६५ ।

२६. णेरध्ययने वृत्तम् ३०६६ ।
२७. वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त -
स्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ३०६८ ।
२८. रुष्यमत्वर-संघुषास्वनाम् ३०६९ ।
२९. हृषेल्लोमसु ३०७० ।
३०. अपचितश्च ३०७१ ।
३१. हु हरेश्छन्दसि ३५७९ ।
३२. अपरिहृताश्च ३५८० ।
३३. सोमे हरितः ३५८१ ।
३४. प्रसित-स्कभित-
स्तभितोतभित-चत्त-विकस्ता
विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तस्तृ-
तरूतृ-वरूतृ-वरूतृ-वरूत्री-
रुज्ज्वलिति-क्षरिति-क्षमिति-
वमित्यमितीति च ३५८२ ।
आर्धधातुकप्रत्ययस्येडागमः
३५. आर्धधातुकस्येड् वलादेः २१८४ ।
३६. स्नुक्रमोरनात्मनेपद-
निमित्ते २३२३ ।
इटो दीर्घः
३७. ग्रहोऽलिटि दीर्घः २५६२ ।
३८. वृतो वा २३९१ ।
३९. न लिङि २५२९ ।
४०. सिचि च परस्मैपदेषु २३९२ ।
पुनरार्धधातुकप्रत्ययस्येडागमः

४१. इट् सनि वा २६२५ ।
 ४२. लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु २५२८ ।
 ४३. ऋतश्च संयोगादेः २५२६ ।
 वेङ्घातवः
 ४४. स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वा
 २२७९ ।
 ४५. रघादिभ्यश्च २५१५ ।
 ४६. निरः कुषः २५६० ।
 कत्वानिष्ठयोः, सनि,
 तासि चेडागमः
 ४७. इण् निष्ठायाम् ३०४५ ।
 ४८. तीषसहलुभरुषरिषः २३४० ।
 ४९. सनीवन्तर्ध-भ्रस्ज-दम्भु-श्चि-स्वृ-
 यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनाम् २६१८ ।
 ५०. किलशः कत्वानिष्ठयोः ३०४९ ।
 ५१. पूङ्गश्च ३०५० ।
 ५२. वसतिक्षुधोरिट् ३०४६ ।
 ५३. अज्वेः पूजायाम् ३०४७ ।
 ५४. लुभो विमोहने ३०४८ ।
 ५५. जृ-व्रश्च्योः क्त्वि ३३२७ ।
 ५६. उदितो वा ३३२८ ।
 ५७. सेऽसिचि कृत-चृतच्छृद-
 तृद-नृतः २५०६ ।
 ५८. गमेरिट् परस्मैपदेषु २४०१ ।
 ५९. न वृद्भ्यश्चतुर्थ्यः २३४८ ।
 ६०. तासि च क्लृपः २३५२ ।

थलीडागमः

६१. अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम्
 २२९४ ।
 ६२. उपदेशेऽजत्वतः २२९५ ।
 ६३. ऋतो भारद्वाजस्य २२९६ ।
 ६४. बभूयाततन्थ-जगृभ्म-
 ववर्थेति निगमे २५२७ ।
 ६५. विभाषा सृजि-दृशोः २४०४ ।
 ६६. इडत्पत्ति-व्ययतीनाम् २३८४ ।
 क्वसौ-इडागमः
 ६७. वस्वेकाजाद्धसाम् ३०९६ ।
 ६८. विभाषा गम-हन-विद-
 विशाम् ३०९९ ।
 ६९. सनिं-ससनिवांसम् ३५८३ ।
 स्ये, सिचि, सनि
 इडागमः
 ७०. ऋद्धनोः स्ये २३६६ ।
 ७१. अज्वेः सिचि २५४६ ।
 ७२. स्तुसु-धूज्यः परस्मैपदेषु २३८५ ।
 ७३. यम-रम-नमातां सक्च २३७७ ।
 ७४. स्मि-पूङ्-रज्ज्वशां सनि २६२६ ।
 ७५. किरश्च पञ्चभ्यः २६११ ।
 सार्वधातुकप्रत्यये परतः कार्याणि
 ७६. रुदादिभ्यः सार्वधातुके २४७४ ।
 ७७. ईशः से २४३९ ।
 ७८. ईडजनोर्ध्वे च २४४० ।

अत्र ३७-४० इत्येतैः सूत्रैरिटो दीर्घो विधीयते । ७६-७८ सूत्रैः सार्वधातुकेषु प्रत्ययेष्विडागमो विधीयते । अवशिष्टसूत्रैरार्धधातुकेषु प्रत्ययेष्विडागमो विधीयते । एतानि सूत्राणि प्रक्रियाग्रन्थेषु विकीर्णानि सन्ति । अतस्तेषामेकत्र व्याख्यानमत्र पाणिनीयविज्ञानानुसारेण क्रियते ।

इडागमः

सेङ्-अनिट्-प्रत्ययाः

द्विविधा धातवः - औपदेशिका, आतिदेशिकाश्च । 'भूवादयो धातवः' इत्यनेन लब्धधातुसंज्ञाः पाणिनीयधातुपाठे उपदिष्टा औपदेशिकाः । सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, क्विप्, णिङ्, णिच्, ईयङ्, यक्, आय, यङ्, एतैः द्वादशभिः प्रत्ययैर्निष्पादिताः 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन लब्धधातुसंज्ञा आतिदेशिकाः । इत्थञ्चानन्ता धातव इति ।

धातुभ्यो विहिताः प्रत्यया अपि द्विविधाः । सार्वधातुका आर्धधातुकाश्च । धातुभ्यो विहितास्तिङः शितश्च प्रत्ययाः 'तिङ्-शित् सार्वधातुकम्' इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञकाः । अवशिष्टाश्च 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञकाः ।

एतेषामार्धधातुकप्रत्ययानां कृत इडागमस्य विधानं पाणिनीयाष्टाध्याय्याः सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपाद एकसप्ततिसूत्रैः कृतम् ।

१. आर्धधातुकस्येङ् वलादेः (७.२.३५) - वलादेरार्धधातुकस्येडागमो भवति ।

२. नेङ् वशि कृति (७.२.८) - वशादेः कृत इडागमो न भवति ।

३. वस्वेकाजाद्धसाम् (७.२.६७) - क्वसु-प्रत्ययोऽपि वशादिः कृत् । किन्त्व-स्येडागमो भवति ।

३. तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७.२.९) - ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स, इत्येतेषां दशानां वलाद्यार्धधातुकप्रत्ययानामिडागमो न भवति ।

४. स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७.२.३६) - स्नु, क्रम, एतौ धातू सेटौ, किन्त्वाभ्यां परस्यात्मनेपदस्येडागमो न भवति । भावकर्म-कर्मकर्तृ-कर्मव्यतिहारादिषु भवत्यात्मनेपदम् । तत्र न भवतीडागमः । प्रस्नोसीष्ट । प्रक्रंसीष्ट । अन्यत्र तु भवति - प्रस्नविता । प्रक्रमिता ।

अत्रावधेयम् -

अत्र सामान्येन वलादीनामार्धधातुकप्रत्ययानाम् 'आर्धधातुकस्येङ् वलादेः' (७.२.३५) इत्यनेनेडागमो विधीयते । किन्तु नेङ् वशि कृति (७.२.८) इत्यनेन वशादिकृत्-प्रत्ययानामिडागमो निषिध्यतेऽथ च 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७.२.९) इत्यनेन ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स, इति दशानां वलाद्यार्धधातुकप्रत्ययानामपि इडागमो निषिध्यते ।

इत्थञ्च ति, तु, त्र, त, इति चतुरः प्रत्ययान् विहाय सर्वे तकाराद्यार्धधातुकप्रत्यया इडागममर्हन्ति । ते च सन्ति चतुर्दश - क्त, क्तवतु, क्त्वा, तुमुन्, तव्य, तव्यत्, तृच्, तृन्,

तास्, तवै, तवेन्, तोसुन्, त्वन्, तवेङ् च ।

सि, सु, सर, स, इति च चतुरः प्रत्ययान् विहाय सर्वे सकाराद्यार्धधातुकप्रत्यया इडागममर्हन्ति । ते च सन्त्यष्टौ - सिच्, सीयुट्, सन्, स्य, क्से, से, सेन्, सिप् च ।

अथ च क्वसुप्रत्ययोऽपीडागममर्हति ।

लिट्प्रत्ययेषु थल्, व, म, से, ध्वे, वहे, महे, एते सप्त प्रत्यया वलादित्वाद् इडागममर्हन्ति ।

इत्यञ्चाहत्य त्रिंशद् वलाद्यार्धधातुकप्रत्यया एवेडागमभाजः सन्तीति पर्यवस्यति । अतोऽन्ये सर्वे वलादयोऽवलादयश्चार्धधातुकप्रत्यया अनिटः सन्तीति विज्ञेयम् ।

सेङ्-अनिङ्-धातवः

किन्वेते त्रिंशत् प्रत्यया अपि यदा सेङ्भ्यो धातुभ्यो विधीयन्ते तदैवेडागमभाजो भवन्ति नान्यथा ।

यथा - 'पठितः' 'पठितवान्' इत्यत्र वलादेरार्धधातुकस्य निष्ठाप्रत्ययस्य इडागमो भवति, किन्तु 'कृतः' 'कृतवान्' इत्यत्र तस्यैव वलादेरार्धधातुकस्य निष्ठाप्रत्ययस्य इडागमो न भवति । अत्र को हेतुः ? अत्र हेतुः - 'पठितः' 'पठितवान्' इत्यत्र 'आर्धधातुकस्येङ् वलादेः' इत्यनेन प्रत्ययस्य वलादित्वमार्धधातुकत्वं चाश्रित्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो भवति, किन्तु 'कृतः' 'कृतवान्' इत्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन धातोरनित्वमाश्रित्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति ।

येषां प्रत्ययानामिडागमो भवति ते सेट्प्रत्ययाः सन्ति, अन्येऽनिटः । येभ्यो धातुभ्यो विहितानां सेट्प्रत्ययानामिडागमो भवति ते सेट्धातवः सन्ति, अन्येऽनिटः ।

यदा सेङ्भ्यो धातुभ्यः सेट्प्रत्यया विधीयन्ते तदैव ते इडागमभाजो भवन्ति नान्यथा । अतः 'पठितः' 'पठितवान्' इत्यत्र प्रत्ययस्य सेट्त्वमाश्रित्येडागमो भवति, किन्तु 'कृतः' 'कृतवान्' इत्यत्र धातोरनित्वमाश्रित्येडागमो न भवति । अतः इडागमो यथा प्रत्ययं आश्रयति तथैव प्रकृतिमप्याश्रयतीति विज्ञेयम् । अतो धातुं प्रत्ययं चोभयं विचार्येवेडागमो विधातव्यः ।

धातूनां सेट्त्वमनित्वं वा कथं विज्ञेयम् ?

ये धातवो धातुपाठे 'उदात्ताः' पठिताः, ते सेटः । ये धातवो धातुपाठे 'अनुदात्ताः' पठिताः, तेऽनिटः । यथा 'भू' अयं धातुर्धातुपाठे उदात्तः पठितः । अतः भू-धातोः परतः विद्यमानानां तृच्, तुमुन्, तव्य, इत्यादीनामिडागमो भवति । 'पा' अयं धातुर्धातुपाठे अनुदात्तः पठितः । अतः पा-धातोः परतः विद्यमानानां तृच्, तुमुन्, तव्य, इत्यादीनामिडागमो न भवति ।

धातुरपि सेट् भवेत्, प्रत्ययोऽपि भवेत् सेट्, तदैव भवत्ययमिडागमः । पीतः, पीतवान्, पीत्वा, पातुम्, पातव्यम्, पाता, पास्पति, इत्यत्र धातुरनिट्, प्रत्ययाः सेटः, अतो न भवतीडागमः । 'भूति' इत्यत्र धातुः सेट्, प्रत्ययोऽनिट्, अतो न भवतीडागमः । भविता, भवितुम्, भवितव्यम्, भविष्यति, इत्यत्रोभौ सेटौ, अतो भवतीडागमः ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) -

उपदेश यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् न स्यात् । अतो भवतु नाम प्रत्यये वलादित्वमार्धधातुकत्वं च, किन्तूपदेशावस्थायां धातोरेकाच्चे अय चानुदात्तत्वे सति, तेभ्यो विहितानां त्रिंशत्सेट्प्रत्ययानामपीडागमोऽनेन सूत्रेण निषिध्यते । यथा - कृतः, कृतवान्, कृत्वा, कर्तुम्, कर्तव्यमिति ।

पाणिनीयधातुपाठे जागृ, ऊर्णु, दरिद्रा, चकासु, चिरि, जिरि, दीधीङ्, वेवीङ्, इत्येते धातवोऽनेकाचः, अतोऽन्ये सर्वे एकाच एव । धातोरेकाच्चे तु दृष्ट्वैवावगम्यते किन्तु तस्यानुदात्तत्वमवगन्तुं न शक्यत, इत्यनुदात्ता अनिटो धातवः परिगण्यन्ते । धातूनां सेडनिड्विभागः धातूनामन्त्याक्षरक्रमेण तास्-प्रत्ययान्तेन प्रदर्श्यते ----

अनिडजन्तधातवः -

१. एकाच आकारान्तधातवः - सर्वे एकाच आकारान्ता धातवोऽनिटः सन्ति । यथा - पा + ता = पाता । दा + ता = दाता । घ्रा + ता = घ्राता ।

दरिद्राधातुरनेकाच्चात् सेट् ।

२. एकाच इकारान्तधातवः - शिव, श्रि, इति धातुद्वयं विहाय सर्वे एकाच इकारान्तधातवोऽनिटः सन्ति । यथा - जि + ता = जेता । चि + ता = चेता ।

३. एकाच ईकारान्तधातवः - शीङ्, डीङ् इति धातुद्वयं विहाय सर्वे एकाच ईकारान्तधातवोऽनिटः सन्ति । यथा - नी + ता = नेता । क्री + ता = क्रेता ।

४. एकाच उकारान्तधातवः - स्नु, नु, क्षु, यु, रु, क्षु इति धातुषट्कं विहाय सर्वे एकाच उकारान्तधातवोऽनिटः सन्ति । यथा - हु + ता = होता । द्रु + ता = द्रोता ।

५. एकाच ऊकारान्तधातवः - सर्वे ऊकारान्तधातवः सेटः सन्ति ।

यथा - भू + इ + ता = भविता । लू + इ + ता = लविता ।

६. एकाच ऋकारान्तधातवः - वृङ्, वृञ् इति धातुद्वयं विहाय सर्वे एकाच ऋकारान्तधातवोऽनिटः सन्ति । यथा - कृ + ता = कर्ता । हृ + ता = हर्ता ।

७. एकाच ॠकारान्तधातवः - सर्वे ॠकारान्तधातवः सेटः सन्ति ।

यथा - तृ + इ + ता = तरिता । जृ + इ + ता = जरिता ।

८. एकाच एजन्तधातवः - सर्वे एकाच एजन्तधातवोऽनिटः सन्ति । यथा - धे

+ ता = धाता । शो + ता = शाता । गै + ता = गाता ।

अत्र ध्यातव्यम् - एजन्तधातवः शिद्भिन्नेष्वार्धधातुकेषु प्रत्ययेषु 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यनेन सूत्रेण आकारान्ताः सम्पद्यन्ते ।

अनिङ्-हलन्तधातवः -

१. एकाचः ककारान्तधातवः - 'शक्त् शक्तौ' इत्येको धातुरनिट् - शक् + ता = शक्ता । अतोऽन्ये सर्वे ककारान्तधातवः सेटः ।

२. एकाचश्चकारान्तधातवः - पच्, मुच्, रिच् (रिचिर् विरेके, रिच वियोजन-संपर्चनयोः), वच् (वच परिभाषणे अदादिः, चौरादिको युजादिः, ब्रुवो वचिश्च), विच्, सिच्, इति षड् धातवोऽनिटः सन्ति । पच् + ता = पक्ता । मुच् + ता = मोक्ता । रिच् + ता = रेक्ता । वच् + ता = वक्ता । विच् + ता = वेक्ता । सिच् + ता = सेक्ता । अतोऽन्ये चकारान्तधातवः सेटः ।

३. एकाचश्छकारान्तधातवः - प्रच्छ्, इत्येको धातुरनिट् । प्रच्छ् + ता = प्रष्टा । अतोऽन्ये छकारान्तधातवः सेटः ।

४. एकाचो जकारान्तधातवः - त्यज्, भज्, यज्, निजिर्, विजिर् (रुधादेः), भुज् (भुज पालनाभ्यवहारयोः, भुजो कौटिल्ये), युज् (युजिर् योगे, युज समाधौ), रुज्, सृज् (सृज विसर्गे, दिवादेः, तुदादेश्च), भञ्ज्, रञ्ज्, सञ्ज्, स्वञ्ज्, भ्रञ्ज्, मस्ज् - इति पञ्चदश धातवोऽनिटः सन्ति ।

त्यज् + ता = त्यक्ता । भज् + ता = भक्ता । यज् + ता = यष्टा । निज् + ता = नेक्ता । विज् + ता = वेक्ता । भुज् + ता = भोक्ता । युज् + ता = योक्ता । रुज् + ता = रोक्ता । सृज् + ता = स्रष्टा । भञ्ज् + ता = भङ्क्ता । रञ्ज् + ता = रङ्क्ता । सञ्ज् + ता = सङ्क्ता । स्वञ्ज् + ता = स्वङ्क्ता । भ्रञ्ज् + ता = भ्रष्टा । मस्ज् + ता = मङ्क्ता । अतोऽन्ये जकारान्तधातवः सेटः ।

५. एकाचो दकारान्तधातवः - अद्, पद् (दिवादिः), शद्, सद्, हद्, खिद् (दिवादिः, तुदादिः, रुधादिः), छिद्, भिद्, विद् (विद सत्तायाम्, दिवादिः), विद् (विद विचारणे, रुधादिः), स्विद्, क्षुद्, तुद्, नुद्, स्कन्द्, इति पञ्चदश धातवोऽनिटः ।

अद् + ता = अत्ता । पद् + ता = पत्ता । शद् + ता = शत्ता । सद् + ता = सत्ता । हद् + ता = हत्ता । खिद् + ता = खेत्ता । छिद् + ता = छेत्ता । भिद् + ता = भेत्ता । विद् + ता = वेत्ता । विद् + ता = वेत्ता । स्विद् + ता = स्वेत्ता । क्षुद् + ता = क्षोत्ता । तुद् + ता = तोत्ता । नुद् + ता = नोत्ता । स्कन्द् + ता = स्कन्ता । अतोऽन्ये दकारान्तधातवः सेटः ।

ध्यातव्यम् - दिवादिगणस्य 'विद सत्तायाम्', रुधादिगणस्य 'विद विचारणे', इत्येतावनिटौ - वेत्ता । तुदादिगणस्य 'विद्लु लाभे', अदादिगणस्य च 'विद ज्ञाने', इति सेटौ - वेदिता ।

६. एकाचो धकारान्तधातवः - अत्र व्यध्, सिध् (षिध् संराद्धौ, दिवादेः), क्रुध्, क्षुध्, बुध् युध्, रुध्, (रुधिर् आवरणे, अनो रुध कामे) शुध्, राध्, साध्, बन्ध्, इति एकादश धातवोऽनिटः- व्यध् + ता = व्यद्धा । सिध् + ता = सेद्धा । क्रुध् + ता = क्रोद्धा । क्षुध् + ता = क्षोद्धा । बुध् + ता = बोद्धा । युध् + ता = योद्धा । रुध् + ता = रोद्धा । शुध् + ता = शोद्धा । राध् + ता = राद्धा । साध् + ता = साद्धा । बन्ध् + ता = बन्द्धा । अतोऽन्ये धकारान्तधातवः सेटः ।

ध्यातव्यम् - भ्वादिगणस्य 'बुधिर् बोधने' सेडस्ति - बोधिता । दिवादिगणस्य 'बुध अवगमने' अनिडस्ति - बोद्धा ।

७. एकाचो नकारान्तधातवः - मन् (मन ज्ञाने, दिवादेः) हन्, इत्येतौ द्वौ धातू अनिटौ स्तः - मन् + ता = मन्ता । हन् + ता = हन्ता । अतोऽन्ये नकारान्ताः सेटः ।

८. एकाचः पकारान्तधातवः - तप् (तप संतापे, तप ऐश्वर्ये, तप दाहे), वप्, शप्, स्वप्, क्षिप् (क्षिप प्रेरणे, दिवादेः, तुदादेः), तिप्, लिप्, छुप्, लुप्, तृप् (दिवादेः), दृप् (दिवादेः), सृप्, आप्, इति त्रयोदश धातवोऽनिटः सन्ति -

तप् + ता = तप्ता । वप् + ता = वप्ता । शप् + ता = शप्ता । स्वप् + ता = स्वप्ता । क्षिप् + ता = क्षेप्ता । तिप् + ता = तेप्ता । लिप् + ता = लेप्ता । छुप् + ता = छोप्ता । लुप् + ता = लोप्ता । तृप् + ता = तर्प्ता । दृप् + ता = दर्प्ता । सृप् + ता = सर्प्ता । आप् + ता = आप्ता । अतोऽन्ये पकारान्तधातवः सेटः ।

ध्यातव्यम् - दिवादिगणस्य तृप्, दृप्, एतौ वेटौ । अत्र 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति अमागमार्थमत्र पठितौ । तर्पिता, त्रप्ता, तर्प्ता ।

स्वादिगणस्य तुदादिगणस्य च तृप्-धातू सेटौ - तर्पिता ।

९. एकाचो भकारान्तधातवः - अत्र यभ्, रभ्, लभ्, इति त्रयो धातवोऽनिटः - यभ् + ता = यब्धा । रभ् + ता = रब्धा । लभ् + ता = लब्धा ।

१०. एकाचो मकारान्तधातवः - गम्, नम्, यम्, रम्, इति चत्वारो धातवोऽनिटः सन्ति - गम् + ता = गन्ता । नम् + ता = नन्ता । यम् + ता = यन्ता । रम् + ता = रन्ता । अतोऽन्ये मकारान्तधातवः सेटः ।

११. एकाचः शकारान्तधातवः - दिश्, रिश्, लिश्, ('लिश् अल्पीभावे' दिवादेः, 'लिश् गतौ' तुदादेः) विश्, रुश्, क्रुश्, दृश्, मृश्, स्पृश्, दंश्, इति दश धातवोऽनिटः ।

दिश् + ता = देष्टा । रिश् + ता = रेष्टा । लिश् + ता = लेष्टा । विश् + ता = वेष्टा । रुश् + ता = रोष्टा । क्रुश् + ता = क्रोष्टा । दृश् + ता = द्रष्टा । मृश् + ता = म्रष्टा । स्पृश् + ता = स्प्रष्टा । दंश् + ता = दंष्टा ।

१२. एकाचः षकारान्तधातवः - त्विष्, द्विष्, पिष्, विष् (विष्ट व्याप्तौ जुहोत्यादेः), शिष् (शिष्ट विशेषणे, रुधादेः), श्लिष् (श्लिष आलिङ्गने, दिवादेः), तुष्, दुष्, पुष् (पुष पुष्टौ, दिवादेः), शुष्, कृष् (भ्वादेः, तुदादेश्च), इति एकादश धातवोऽनिटः ।

त्विष् + ता = त्वेष्टा । द्विष् + ता = द्वेष्टा । पिष् + ता = पेष्टा । विष् + ता = वेष्टा । शिष् + ता = शेष्टा । श्लिष् + ता = श्लेष्टा । तुष् + ता = तोष्टा । दुष् + ता = दोष्टा । पुष् + ता = पोष्टा । शुष् + ता = शोष्टा । कृष् + ता = कर्ष्टा । अतोऽन्ये षकारान्तधातवः सेटः ।

१३. एकाचः सकारान्तधातवः - वस्, घस्, इति द्वौ धातू अनिटौ स्तः - वस् + ता = वस्ता । घस् + ता = घस्ता । अतोऽन्ये सकारान्तधातवः सेटः ।

१४. एकाचो हकारान्तधातवः - दह, दिह, दुह (दुह प्रपूरणे, अदादेः), मिह, रुह, लिह, वह, नह, इति अष्टौ धातवोऽनिटः सन्ति -

दह + ता = दग्धा । दिह + ता = देग्धा । दुह + ता = दोग्धा । मिह + ता = मेढा । रुह + ता = रोढा । लिह + ता = लेढा । वह + ता = वोढा । नह + ता = नद्धा । अतोऽन्ये हकारान्तधातवः सेटः ।

धातव्यम् - एतेभ्योऽनिड्धातुभ्यो यदा सनादिप्रत्यया भवन्ति, तदा एते सनाद्यन्ता धातवोऽनेकाचो सम्पद्यन्ते । अत्र एकाच्त्वम्, अनुदात्तत्वं च विहन्येते, अत एते सेटो भवन्ति । यथा गम्+सन्=जिगमिष, गम्+यङ्=जङ्गम्य, एते सनाद्यन्ताः सेटः ।

वेङ्-धातवः

येभ्यो वा भवतीडागमस्ते धातवो वेटः । इदानीं त्रिभिः सूत्रैर्वेङ्धातव उच्यन्ते ।
एभ्यः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येडागमो वा भवति ।

स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा (७.२.४४) - 'स्वृ शब्दोपतापयोः' 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' 'षूङ् प्राणिप्रसवे' 'धूञ् कम्पने' अथ च यत्र भवति ऊकारस्येत्संज्ञा, तेभ्यो धातुभ्यः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येङ् वा स्यात् । स्वृ = स्वर्ता, स्वरिता । अदादिगणस्य 'षूञ् प्राणिप्रसवे' = सोता, सविता । दिवादिगणस्य 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' = सोता, सविता । स्वादिगणस्य धूञ् कम्पने = धोता, धविता । क्रयादिगणस्य धूञ् कम्पने = धोता धविता । (तुदादिगणस्य धू विधूनने चुरादिगणस्य च धूञ् कम्पने धातु सेटौ) ।

धातुपाठे पठिता ऊदिद्धातवः -

अक्षू	तक्षू	त्वक्षू	तञ्चू	ओव्रश्चू	अञ्जू	मृजू	क्लिदू
स्यन्दू	षिधू	गुपू	त्रपूष	कृपू	क्षमू	क्षमूष	अशू
क्लिशू	गाहू	गुहू	गृहू	तृहू	तृन्हू	स्तृहू	वृहू।

एतेषामुदाहरणान्यग्रे लिट्लकारे वक्ष्यन्ते ।

रधादिभ्यश्च (७.२.४५) - रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, णुह्, णिह् एभ्यो वलाद्यार्थधातुकस्येड् वा स्यात् ।

रध्	+	ता	-	रब्धा	रधिता
नश्	+	ता	-	नंष्टा	नशिता
तृप्	+	ता	-	तर्प्ता	तर्पिता
दृप्	+	ता	-	दर्प्ता	दर्पिता
द्रुह्	+	ता	-	द्रोग्धा ।	द्रोढा द्रोहिता
मुह्	+	ता	-	मोग्धा ।	मोढा मोहिता
स्तुह्	+	ता	-	स्नोग्धा ।	स्नोढा स्नोहिता
स्निह्	+	ता	-	स्नेग्धा ।	स्नेढा स्नेहिता

निरः कुषः (७.२.४६) - निरः परात्कुषो वलादेराधधातुकस्य इड् वा स्यात् ।

निर+कुष् + ता - निष्कोष्टा, निष्कोषिता । एते ३३ धातवो वेदः ।

सेड्-धातवः

अनिङ्भ्यो वेङ्भ्यश्चान्ये येऽपि सन्ति धातवः, ते सर्वे सेट एव ।

इयमिडागस्य औत्सर्गिकी व्यवस्था, सामान्यव्यवस्था वा । अत्र विरम्यास्याः सम्यगभ्यासः क्रियेत । अग्रे विशेषेडागमा वक्ष्यन्ते । ते च एतां मनसि सम्यङ् निधायैवावगन्तुं शक्यन्ते ।

लिट्प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

‘थल्, व, म, से, ध्वे, वहे, महे’, एते सप्त लिट्-प्रत्ययाः सेटः

एतेषां लिट्प्रत्ययानाम्-इडागमविशेषः

लिटि सेड्-धातवः

एते सेड्-धातवस्तु एतेषु सप्तसु लिट्-प्रत्ययेषु सेट एव भवन्ति

शिव - शिश्वयिथ । शिश्वयिथ । शिश्वयिम ।

- शि ६ शिश्रियिथ । शिश्रियिव । शिश्रियिम । शिश्रियिषे । शिश्रियिध्वे । शिश्रियिवहे । शिश्रियिमहे ।
 डी - डिडियिषे । डिडियिध्वे । डिडियिवहे । डिडियिमहे ।
 लू - लुलविथ । लुलुविव । लुलुविम । लुलुविषे । लुलुविध्वे । लुलुविवहे । लुलुविमहे ।
 तृ - तेरिथ । तेरिव । तेरिम । इत्यादयः । एवमेव - हस् - जहसिथ । जहसिव । जहसिम ।

लिटि वेङ्-धातवः

२४ ऊदितः, ८ रघादयः, निर्+कुष्, एते ३३ वेङ्-धातवो

यत्, व, म, से, ध्वे, वहे, महे, एतेषु सप्तसु लिट्-प्रत्ययेषु वेट एव भवन्ति

- अञ्जू - आनङ्कथ, आनञ्जिथ । आनञ्ज्व, आनञ्जिव । आनञ्ज्म, आनञ्जिम ।
 अशू - आनक्षे, आनशिषे । आनङ्द्वे, आनशिध्वे । आनश्वहे, आनशिवहे ।
 आनश्महे, आनशिमहे ।
 किलदू - चिकलेत्थ, चिकलेदिथ । चिकिलद्व, चिकिलदिव । चिकिलदम्, चिकिलदिम ।
 किलशू - चिकलेष्ठ, चिकलेशिथ । चिकिलश्व, चिकिलशिव । चिकिलश्म, चिकिलशिम ।
 कृपू - चकल्हप्से, चकल्हपिषे । चकल्हध्वे, चकल्हपिध्वे । चकल्हप्वहे, चकल्हपिवहे ।
 चकल्हप्महे, चकल्हपिमहे ।
 क्षमूष् - चक्षंसे, चक्षमिषे । चक्षन्ध्वे, चक्षमिध्वे । चक्षण्वहे, चक्षमिवहे । चक्षण्महे, चक्षमिमहे ।
 क्षमू - चक्षन्थ, चक्षमिथ । चक्षण्व, चक्षमिव । चक्षण्म, चक्षमिम ।
 गुपू - जुगोप्यं, जुगोपिथ । जुगुप्व, जुगुपिव । जुगुप्म, जुगुपिम ।
 गृह् - जघृक्षे, जगृहिषे । जघृद्वे, जगृहिध्वे । जगृह्वहे, जगृहिवहे । जगृह्वहे, जगृह्वहे ।
 गाहू - जघाक्षे, जगाहिषे । जघाद्वे, जगाहिध्वे । जगाह्वहे, जगाहिवहे । जगाह्वहे, जगाह्वहे ।
 गुह् - जुघृक्षे, जुगूहिषे । जुघृद्वे, जुगूहिध्वे । जुगुह्वहे, जुगूहिवहे । जुगुह्वहे, जुगूह्वहे ।
 तक्षू - ततष्ठ, ततक्षिथ । ततक्ष्व, ततक्षिव । ततक्ष्म, ततक्षिम ।
 त्रपूष् - त्रेप्से, त्रेपिषे । त्रेब्ध्वे, त्रेपिध्वे । त्रेप्वहे, त्रेपिवहे । त्रेप्महे, त्रेपिमहे ।
 तृह् - ततर्द्ध, ततर्हिथ । ततृह्व, ततृह्विव । ततृह्व, ततृह्विम ।
 त्वक्षू - तत्वष्ठ, तत्वक्षिथ । तत्वक्ष्व, तत्वक्षिव । तत्वक्ष्म, तत्वक्षिम ।

- तृह् - ततृण्ड, ततृहिथ । ततृंह, ततृहिव । ततृह्य, ततृहिम ।
 मृजू - ममार्ण, ममार्जिथ । ममृज्व, ममृजिव । ममृज्म, ममृजिम ।
 वृह् - ववर्ण, ववर्हिथ । ववृह, ववृहिव । ववृह्य, ववृहिम ।
 व्रश्चू - वव्रण्ठ, वव्रश्चिथ । वव्रश्च्व, वव्रश्चिव । वव्रश्चम्, वव्रश्चिम ।
 स्तृह् - तस्तर्ण, तस्तर्हिथ । तस्तृह, तस्तृहिव । तस्तृह्य, तस्तृहिम ।
 स्पन्हू - सस्यन्त्से, सस्यन्दिषे । सस्यन्द्ध्वे, सस्यन्दिध्वे । सस्यन्द्धे, सस्यन्दिवहे ।
 सस्यन्द्महे, सस्यन्दिमहे ।
 षिधू - सिषेद्ध, सिषेधिथ । सिषिध्व, सिषिधिव । सिषिध्म, सिषिधिम ।
 रघादिभ्यश्च (७.२.४५) - रघादिभ्यो वलाद्यार्धघातुकस्येङ् वा स्यात् ।
 तृप् - ततर्प्य, ततर्पिथ, तत्रप्य । ततृप्व, ततृपिव । ततृप्म, ततृपिम ।
 दृप् - ददर्य, ददरिथ, दद्वप्य । ददृप्व, ददृपिव । ददृप्म, ददृपिम ।
 द्रुह् - दुद्रोढ, दुद्रोघ, दुद्रोहिथ । दुद्रुह, दुद्रुहिव । दुद्रुह्य, दुद्रुहिम ।
 मुह् - मुमोढ, मुमोघ, मुमोहिथ । मुमुह, मुमुहिव । मुमुह्य, मुमुहिम ।
 नश् - ननंष्ट, नेशिथ । नेश्व, नेशिव । नेश्म, नेशिम ।
 रघ् - ररद्ध, ररन्धिथ । ररन्ध्व, ररन्धिव । ररन्ध्म, ररन्धिम ।
 स्निह् - सिस्नेढ, सिस्नेघ, सिस्नेहिथ । सिस्निह, सिस्निहिव । सिस्निह्य, सिस्निहिम ।
 स्नुह् - सुस्नोढ, सुस्नोघ, सुस्नोहिथ । सुस्नुह, सुस्नुहिव । सुस्नुह्य, सुस्नुहिम ।
 निरः कुषः - निश्चुकोष्ठ, निश्चुकोषिथ । निश्चुकुषिव, निश्चुकुष्व । निश्चुकुषिम, निश्चुकुष्म ।

लिटि-अनिङ्-धातवः

कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, खु, श्रु एते अष्टौ क्रादयो धातवः

‘थल्, व, म, से, ध्वे, वहे, महे’, एतेषु सप्तसु लिट्-प्रत्ययेषु अनिट् एव भवन्ति

कृसृभृवृस्तुद्रुखुश्रुवो लिटि (७.२.१३) - कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, खु, श्रु, एते अष्टौ क्रादयः । एतेषां सप्तसु लिट्सु प्रत्ययेषु इडागमो न भवति ।

कृ - चकर्थ । चकृव । चकृम । चकृषे । चकृद्ध्वे । चकृवहे । चकृमहे ।
 कृजोऽसुट् इति वक्तव्यम् - सुटि कृजो इट् । संचस्करिथ । संचस्करिव । संचस्करिम ।
 सृ - ससर्य । ससृव । ससृम ।

भृ	-	बभर्थ । बभृव । बभृम । बभृषे । बभृद्वे । बभृवहे । बभृमहे ।
वृङ्, वृञ्	-	एतौ वेदे थल्यनिटौ - ववर्थ । लोके थलि सेटौ - ववरिथ ।
तत्र सूत्रम्	-	बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे (७.२.६४) ।
स्तु	-	तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम ।
द्रु	-	दुद्रोथ । दुद्रुव । दुद्रुम ।
सु	-	सुस्रोथ । सुस्रुव । सुस्रुम ।
श्रु	-	शुश्रोथ । शुश्रुव । शुश्रुम ।

क्रादिभिन्ना अनिङ्-धातवः

एषां कृते लिट्लकारस्य सप्तानां सेट्-प्रत्ययानां द्वौ वर्गौ विधातव्यौ

प्रथमे विभागे - व, म, से, ध्वे, वहे, महे, एते षट् प्रत्ययाः ।

द्वितीये विभागे - थल् प्रत्ययः ।

१. व, म, से, ध्वे, वहे, महे, एतेषां षट् प्रत्ययानामिडागमविचारः

क्रादिभिन्ना सन्ति येऽप्यनिङ्-धातवः, ते सर्वे

एतेषु षट्सु प्रत्ययेषु सेटो भवन्ति

कृष्टभृवस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि (७.२.१३) - अनेन नियमः क्रियते, यत् क्रादिभ्योऽन्ये सर्वे धातव एतेषु षट्सु लिट्-प्रत्ययेषु सेट एव भवन्ति । अतः ३३ वेटः + ८ क्रादयः = ४१, एतान् धातून् वर्जयित्वा, जगति येऽपि सन्ति धातवोऽनिटः, सेटो वा, ते 'व, म, से, ध्वे, वहे, महे', एषु षट्सु लिट्-प्रत्ययेषु सेट एव भवन्तीत्यवगन्तव्यम् । यथा

मुच् - मुमुचिव । मुमुचिम । मुमुचिषे । मुमुचिध्वे । मुमुचिवहे । मुमुचिमहे ।

वह् - ऊहिव । ऊहिम । ऊहिषे । ऊहिध्वे । ऊहिवहे । ऊहिमहे ।

इति षट्प्रत्ययानामिडागमविचारः ।

२. थल्-प्रत्ययस्येडागमविचारः

१. ऋकारान्तधातवः -

* ऋतो भारद्वाजस्य (७.२.६३) - ऋकारान्तात् धातोः परो यः थल्, तस्य इडागमो न भवति । हृ + थल् = जहर्थ । घृ + थल् = दधर्थ । स्मृ + थल् = सस्मर्थ । घृ + थल् = जघर्थ । ध्वृ + थल् = दध्वर्थ । स्मृ + थल् = सस्मर्थ ।

२. ऋ गतौ, अद भक्षणे, व्येज् संवरणे, एते धातवो थलि सेटो भवन्ति ।
 ऋ - आरिथ । अद् - आदिथ । व्येज् - संविव्ययिथ । तत्र सूत्रम् -
 इडत्यर्तिव्ययतीनाम् (७.२.६६) - अद्, ऋ, व्येज् इत्येतेषां थलि इडागमो भवति ।

३. ऋकारान्तभिन्ना अनिङ्-अजन्तधातवः - ये ऋकारान्तभिन्ना अजन्ता
 अनिङ्-धातव उक्ताः, तेभ्यः परस्य थलो वा इङ् भवति, भारद्वाजनियमात् ।

दा - ददाथ, ददिथ । ग्लै - जग्लाय, जग्लिथ । चि - चिचेथ, चिचयिथ । नी -
 निनेथ, निनयिथ । क्री - चिक्रेथ, चिक्रयिथ । हु - जुहोथ, जुहयिथ । तत्र सूत्रम् -

अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम् (७.२.६१) - ये नित्यानिटो धातवोऽजन्ताः, तेभ्यः
 थलि इडागमो न भवति ।

४. अत्वत्-अनिङ्-धातवः -

उपदेशोऽत्वतः (७.२.६२) - १०२ अनिङ्-हलन्तधातव उक्ताः । तेषु येषां
 हलन्त-धातूनां मध्ये वर्तते अकारः, ते थलि वेटो भवन्ति । एतेऽत्र संगृह्य पठ्यन्ते -

शक्	+	थल्	-	शशक्थ	/	शेकिथ
पच्	+	थल्	-	पपक्थ	/	पेचिथ
वच्	+	थल्	-	उवक्थ	/	ऊचिथ
सञ्ज्	+	थल्	-	ससङ्क्थ	/	ससज्जिथ
रञ्ज्	+	थल्	-	ररङ्क्थ	/	ररज्जिथ
भज्	+	थल्	-	बभक्थ	/	भेजिथ
त्यज्	+	थल्	-	तत्यक्थ	/	तत्यजिथ
मज्ज्	+	थल्	-	ममङ्क्थ	/	ममज्जिथ
सद्	+	थल्	-	ससत्थ	/	सेदिथ
बन्ध्	+	थल्	-	बबन्ध	/	बबन्धिथ
व्यध्	+	थल्	-	विव्यद्ध	/	विव्यधिथ
तप्	+	थल्	-	ततप्थ	/	तेपिथ
वप्	+	थल्	-	उवप्थ	/	ऊपिथ
शप्	+	थल्	-	शशप्थ	/	शेपिथ
स्वप्	+	थल्	-	सुष्वप्थ	/	सुष्वपिथ
यभ्	+	थल्	-	ययब्थ	/	येभिथ

भ्रस्ज्	+	थल्	-	बभ्रष्ठ	/	बभ्रज्जिथ
यज्	+	थल्	-	इयष्ठ	/	इयजिथ
प्रच्छ्	+	थल्	-	पप्रष्ठ	/	पप्रच्छिथ
गम्	+	थल्	-	जगन्थ	/	जगमिथ
नम्	+	थल्	-	ननन्थ	/	नेमिथ
यम्	+	थल्	-	ययन्थ	/	येमिथ
हन्	+	थल्	-	जघन्थ	/	जघनिथ
दंश्	+	थल्	-	ददंष्ठ	/	ददंशिथ
वस्	+	थल्	-	उवस्थ	/	उवसिथ
वह्	+	थल्	-	उवोढ	/	ऊहिथ
दह्	+	थल्	-	ददग्ध	/	देहिथ
नह्	+	थल्	-	ननद्ध	/	नेहिथ

५. अत्वद्भिन्ना अन्येऽनिङ्गलन्तधातवः क्रादिनियमात् थलि सेटो भवन्ति - तुद् - तुतोदिथ, भिद् - बिभेदिथ। मुच् - मुमोचिथ। क्रुश् - चुक्रोशिथ।

६. विभाषा सृजिदृशोः (७.२.६५) - सृज, दृश, इत्येतयोः थलि वेडागमो भवति।

दृश्	+	थल्	-	दद्रष्ठ	/	ददरिथिथ
सृज्	+	थल्	-	सस्रष्ठ	/	ससरिथिथ

७. बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे (७.२.६४) - बभूथ। आततन्थ। जगृभ्म। ववर्थ, इत्येते वेदे निपात्यन्ते।

क्वसुप्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

अयं परस्मैपदिभ्यो धातुभ्यो भवति, नात्मनेपदिभ्य, इत्यवधेयम्।

‘क्वसुश्च’, इत्यनेन सूत्रेण छन्दसि लिटः स्थाने क्वसुरादेशो भवति। तत्र कस्माद् धातोर्विहितस्य क्वसोर्भवतीडागम, इति विचार्यते-

वस्वेकाजादघसाम् (७.२.६७) - लिटः स्थाने ‘क्वसु’ रित्यादेशो भवति। ततः ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ इति धातोर्द्वित्वं भवति। द्वित्वे कृते सर्वे धातवोऽनेकाचो भवन्ति। किन्तु येषु धातुषु द्वित्वे कृतेऽपि एक एव अच् शिष्यते, तेभ्य एकाच्-धातुभ्यः,

आदन्तेभ्यो धातुभ्यः, अथ च घसेः धातोः परस्य क्वसुप्रत्ययस्य इडागमो भवति, नान्येषाम्, इति नियमः ।

के सन्ति अजादयो धातवः, यत्र द्विर्वचने कृते लभ्यते एक एव अच् ?

द्वित्वाभ्यासादिकार्यान्तरं येषामजादीनां धातूनामादौ वर्तते दीर्घः कश्चन अच्, तेऽजादयो धातवः क्वसौ एकाचो भवन्ति । तत्र भवति क्वसोरिडागमः । यथा -

अत्	-	अत् अत्	-	अ अत्	-	आत्	-	आतिवान् ।
अश्	-	अश् अश्	-	अ अश्	-	आश्	-	आशिवान् ।
अस्	-	अस् अस्	-	अ अस्	-	आस्	-	आसिवान् ।
इष्	-	इष् इष्	-	इ इष्	-	ईष्	-	ईषिवान् ।
इल्	-	इल् इल्	-	इ इल्	-	ईल्	-	ईलिवान् ।
इक्	-	इक् इक्	-	इ इक्	-	ईक्	-	ईखिवान् ।
उक्	-	उक् उक्	-	उ उक्	-	ऊक्	-	ऊखिवान् ।
ऋ	-	ऋ ऋ	-	अ आर्	-	आर्	-	आरिवान् ।

के सन्ति हलादयो धातवः, यत्र द्विर्वचने कृते लभ्यते एक एव अच् ?

इति ज्ञातुमष्टाध्याय्या एत्वाभ्यासलोपप्रकरणं द्रष्टव्यम् । तच्च वर्ततेऽष्टाध्याय्याम् -

६.४.१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

६.४.१२१ थलि च सेटि ।

६.४.१२२ तृफलभजत्रपञ्च ।

६.४.१२३ राघो हिंसायाम् ।

६.४.१२४ वा जुभ्रमुत्रसाम् ।

६.४.१२५ फणां च सप्तानाम् ।

६.४.१२६ न शस-दद-वादि-गुणानाम् ।

एषु सूत्रेषु पठितानां धातूनां द्वित्वे कृतेऽभ्यासलोपो भवति । अतः कृतेऽपि द्वित्वे एक एव अच् शिष्यते । अत एभ्यः परस्य क्वसुप्रत्ययस्य इडागमो भवति । यथा -

चल्	-	चल् चल्	-	चचल्	-	चेल्	-	चेलिवान् ।
तन्	-	तन् तन्	-	ततन्	-	तेन्	-	तेनिवान् ।
तप्	-	तप् तप्	-	ततप्	-	तेप्	-	तेपिवान् ।
दम्	-	दम् दम्	-	ददम्	-	देम्	-	देमिवान् ।
यम्	-	यम् यम्	-	ययम्	-	येम्	-	येमिवान् ।
रट्	-	रट् रट्	-	ररट्	-	रेट्	-	रेटिवान् ।

लख्	-	लख् लख्	-	ललख्	-	लेख्	-	लेखिवान् ।
शक्	-	शक् शक्	-	शशक्	-	शेक्	-	शेकिवान् ।
सद्	-	सद् सद्	-	ससद्	-	सेद्	-	सेदिवान् ।
फल्	-	फल् फल्	-	पफल्	-	फेल्	-	फेलिवान् ।
भज्	-	भज् भज्	-	बभज्	-	भेज्	-	भेजिवान् ।

ये धातवः सम्प्रसारणे कृतेऽजादयः सम्पद्यन्ते, तत्रापि एकादेशे कृते सवर्णदीर्घे,
 एक एव अच् शिष्यते । अत एतेभ्यः परस्य क्वसुप्रत्ययस्य इडागमो भवति ।

यज्	-	इज् इज्	-	इइज्	-	ईज्	-	ईजिवान् ।
वस्	-	उस् उस्	-	उउस्	-	ऊष्	-	ऊषिवान् ।
वच्	-	उच् उच्	-	उउच्	-	ऊच्	-	ऊचिवान् ।
वप्	-	उप् उप्	-	उउप्	-	ऊप्	-	ऊपिवान् ।
वह्	-	उह् उह्	-	उउह्	-	ऊह्	-	ऊहिवान् ।

जृ, भ्रम्, त्रस्, फण्, राज्, स्यम्, स्वन्, दृश्, श्रन्थ्, ग्रन्थ्, दम्भ्, ध्वन् एते क्वसौ
 वा एकाचो भवन्ति, अतः क्वसुप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति -

जृ	-	जेरिवान्	जजृवान्	भ्रम्	-	भ्रेमिवान्	बभ्रन्वान्
त्रस्	-	त्रेसिवान्	तत्रस्वान्	फण्	-	फेणिवान्	पफण्वान्
राज्	-	रेजिवान्	रराज्वान्	स्यम्	-	स्येमिवान्	सस्यन्वान्
स्वन्	-	स्वेनिवान्	सस्वन्वान्	दृश्	-	ददृशिवान्	ददृश्वान्
श्रन्थ्	-	श्रेथिवान्	शश्रन्थ्वान्	ग्रन्थ्	-	ग्रेथिवान्	जग्रन्थ्वान्
दम्भ्	-	देभिवान्	ददम्भ्वान्	ध्वन्	-	ध्वेनिवान्	दध्वन्वान्

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः परस्य क्वसुप्रत्ययस्य इडागमो भवति -

पा	-	पपा - पपिवान् ।	या	-	यया - ययिवान् ।
मा	-	ममा - ममिवान् ।	दा	-	ददा - ददिवान् ।

दरिद्राधातुः क्वसौ अनिट् भवति - दरिद्रा - ददरिद्रवान् ।

घस्-धातोः विहितस्य क्वसोरिडागमो भवति । घस् - जघस् - जक्षिवान् ।

विभाषा गमहनविदविशाम् (७.२.६८) - एभ्यः क्वसोरिड् वा भवति । अत्र
 तुदादिगणस्य विदल्ल लाभे, अयं धातुर्गृह्यते ।

गम्	-	जग्मिवान्	जगन्वान्	हन्	-	जघ्निवान्	जघन्वान्
विद्	-	विविदिवान्	विविद्वान्	विश्	-	विविशिवान्	विविश्वान्

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च - (३.२.१०९) - उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः

एते क्वसौ निपात्यन्ते ।

सनिंससनिवांसम् (७.२.६९) - आजिं त्वाग्ने सनिं ससनिवांसम्, इति वेदे निपात्यते । लोके - सेनिवांसम् ।

अतोऽन्ये सर्वे धातवः क्वसौ अनिटः सन्ति -

भू	-	बभू	-	बभूवान्	श्रि	-	शिश्रि	-	शिश्रिवान्
छिद्	-	चिच्छिद्	-	चिच्छिद्वान्	भिद्	-	बिभिद्	-	बिभिद्वान्
कृ	-	चकृ	-	चकृवान्	श्रु	-	शुश्रु	-	शुश्रुवान्

स्यप्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

ऋद्धनोः स्ये (७.२.७०) - ऋकारान्तेभ्यो धातुभ्यो, हन्तेश्च धातोः परस्य स्यप्रत्ययस्य इडागमो भवति ।

कृ	+	स्यति	-	कृ	+	इट्	+	स्यति	=	करिष्यति
अकृ	+	स्यत्	-	अकृ	+	इट्	+	स्यत्	=	अकरिष्यत्
हन्	+	स्यति	-	हन्	+	इट्	+	स्यति	=	हनिष्यति
अहन्	+	स्यत्	-	अहन्	+	इट्	+	स्यत्	=	अहनिष्यत्

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदत्तदृत्तः (७.२.५७) - कृत, चृत, छृद, तृद, नृत, एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड् वा स्यात् ।

कृत्	-	कर्तिष्यति	/	कत्स्यति		अकर्तिष्यत्	/	अकत्स्यत्
चृत्	-	चर्तिष्यति	/	चत्स्यति		अचर्तिष्यत्	/	अचत्स्यत्
छृद्	-	छर्दिष्यति	/	छत्स्यति		अच्छर्दिष्यत्	/	अच्छत्स्यत्
तृद्	-	तर्दिष्यति	/	तत्स्यति		अतर्दिष्यत्	/	अतत्स्यत्
नृत्	-	नर्तिष्यति	/	नत्स्यति		अनर्तिष्यत्	/	अनत्स्यत्

गम् - गमिष्यति । अगमिष्यत्

गमेरिट् परस्मैपदेषु (७.२.५८) - गमेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्य इट् स्यात् ।

गम् - गमिष्यति । अगमिष्यत्

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (७.२.५९) - वृतादीनां धातूनां 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रेण वा परस्मैपदं भवति । वृतादिभ्यः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदे इट् न स्यात्, आत्मनेपदे स्यात् ।

परस्मैपदे इडागमो न भवति -

वृत् - वत्स्यति । अवत्स्यत्

वृध्	-	वत्स्यति		अवत्स्यत्
शृध्	-	शत्स्यति		अशत्स्यत्
स्यन्द्	-	स्यन्त्स्यति		अस्यन्त्स्यत्
आत्मनेपदे इडागमो भवति ।				
वृत्	-	वर्तिष्यते		अवर्तिष्यत
वृध्	-	वर्धिष्यते		अवर्धिष्यत
शृध्	-	शर्धिष्यते		अशर्धिष्यत
स्यन्द्	-	स्यन्दिष्यते		अस्यन्दिष्यत

तासि च क्लृपः (७.२.६०) - क्लृपेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदे इट् न स्यात्, आत्मनेपदे स्यात् । 'लुटि च क्लृपः' इति सूत्रेण क्लृपधातोर्वा परस्मैपदं भवति ।
 परस्मैपद - क्लृप् - कल्पस्यति / कल्पिष्यते
 आत्मनेपद - क्लृप् - अकल्पस्यत् / अकल्पिष्यत

क्से-से-सेन्-सिप्-प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

अत्र 'ऋद्धनोः से' इत्येतत्सूत्रं विहाय स्यप्रत्यये उक्तानि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति ।

सिच्-प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु (७.२.४२) - वृङ्-वृजोः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यो वा इडागमो भवति, लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे ।

आत्मनेपदे	-	वृङ्	-	अवृत्	/	अवरिष्ट
		वृज्	-	अवृत्	/	अवरिष्ट
		स्तृ	-	आस्तीर्ष्ट	/	आस्तरिष्ट ।

परस्मैपदे नित्यमिडागमो भवति - वृङ् - अवारीत् । स्तृ - अस्तारीत्

ऋतश्च संयोगादेः (७.२.४३) - ऋदन्ताद् धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् । स्तृज् - अस्तृषाताम् / अस्तरिषाताम्

अञ्जेः सिचि (७.२.७१) - अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् ।

अञ्जू - आञ्जीत् ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु (७.२.७२) - एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु ।

स्तु - अस्तावीत् सु - असावीत् धूज् - अधावीत्

सन्प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

सनि ग्रहगुहोश्च (७.२.१२) - ग्रहधातोः, गुहधातोः, उगन्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य,

परस्य सन्-प्रत्ययस्य इण्ण स्यात् ।

ग्रह - जिघृक्षति गुह - जुघुक्षति भू - बुभूषति
इद् सनि वा (७.२.४१) - वृड्वृब्भ्याम्, ऋदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् ।

वृड् - वुवूर्षति / विवरिषते
वृब् - वुवूर्षति / विवरिषते
वृ - तित्तीर्षति / तितरिषति / तितरीषति

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्वृयूर्णुभ्रज्जपिसनाम् (७.२.४९) -

इवन्तेभ्यः, ऋघादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् ।

दिक् - दुद्यूषति दिदेविषति
ऋघ् - अर्दिधिषति ईत्सति
भ्रस्ज् - बिभ्रज्जिषति बिभ्रक्षति
 बिभ्रर्ज्जिषति बिभर्क्षति
दम्भु - दिदम्भिषति धिप्सति
श्रि - उच्छिश्त्रिषति उच्छिश्त्रीषति
स्वृ - सिस्वरिषति सुस्वूर्षति
यु - यियविषति युयूषति
ऊर्णु - प्रोर्णुनविषति प्रोर्णुनूषति / प्रोर्णुनूषति
भृ - बिभ्रिषति बुभूर्षति
ज्ञप् - जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति
सन् - सिसनिषति सिषासति

तनिपत्तिदरिद्राणामुपसंख्यानम् (वार्तिकम्) -

तन् - तितनिषति तितंसति / तितांसति
पत् - पिपतिषति पित्सति
दरिद्रा - दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति

सेजसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः (७.२.५७)

कृत चृत छृद तृद नृत, एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड् वा ।

कृत् - चिकृत्सति चिकर्त्तिषति

चृत्	-	चिचृत्सति	चिचर्तिषति
छृद्	-	चिच्छृत्सति	चिच्छर्दिषति
तृद्	-	तिचृत्सति	तितर्दिषति
नृत्	-	निचृत्सति	निनर्तिषति

गमेरिद् परस्मैपदेषु (७.२.५८) - वा इडागमो भवति सकारादौ आर्धधातुके परस्मैपदेषु ।

	परस्मैपदे	आत्मनेपदे
इडादेशो गम्	- जिगमिषति	संजिगांसते
गम्ल गतौ	- जिगमिषति	अधिजिगांसते

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (७.२.५९) - एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयोरभावे ।

	परस्मैपदे	आत्मनेपदे
वृत्	- विवृत्सति	विवर्तिषते
वृष्	- विवृत्सति	विवर्धिषते
शृष्	- शिशृत्सति	शिशर्धिषते
स्यन्द्	- सिस्स्यन्त्सति	सिस्स्यन्दिषते

तासि च क्लृपः (७.२.६०) - क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण स्यात्तडानयोरभावे । 'लुटि च क्लृपः' इति सूत्रेण क्लृप्धातोर्वा परस्मैपदं भवति ।

	परस्मैपदे	आत्मनेपदे
क्लृप्	- चिक्लृप्सति	चिकल्पिषते

स्मिपूङ्, रञ्जवशां सनि (७.२.७४) - स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अशू, एभ्यः परस्य सन्प्रत्ययस्य इट् स्यात् ।

ऋ	- अरिरिषति	स्मि	- सिस्मयिषते
अञ्जू	- अज्जिजिषति	अशू	- अशिशिषते
पूङ्	- पिपविषते		

पूङ्धातोः इण् भवति - पुपूषति ।

किरश्च पञ्चभ्यः (७.२.७५) - कृ, गृ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् ।

कृ	- चिकरिषति	गृ	- जिगरिषति
दृङ्	- दिदरिषते	धृङ्	- दिधरिषते
प्रच्छ	- पिपृच्छिषति ।		

सीयुट्प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७.२.४२) - वृङ् वृजोः ऋकारान्तेभ्यश्च वा इडागमो भवति, लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे ।

वृङ्, वृज् - वृषीष्ट / वरिषीष्ट ।

ऋकारान्तं स्तृ - आस्तीर्षीष्ट / आस्तरिषीष्ट ।

ऋतश्च संयोगादेः (७.२.४३) - संयोगादेः ऋदन्ताद् धातो उत्तरस्य सीयुट्-प्रत्ययस्य, सिच्-प्रत्ययस्य च वा इङ् भवति ।

स्तृज्- सीयुट् - स्तृषीष्ट / स्तरिषीष्ट

स्तृज्- सिच् - अस्तृषाताम् / अस्तरिषाताम्

तासुप्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

तासि च कल्पः (७.२.६०) - कल्पेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदे इट् न स्यात्, आत्मनेपदे स्यात् । 'लुटि च कल्पः' इति सूत्रेण कल्पधातोर्वा परस्मैपदं भवति ।

परस्मैपदे - कल्प्ता आत्मनेपदे - कल्पिता

तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) - एभ्यः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

इष् - एष्टा / एषिता - तौदादिकस्य इषु इच्छायाम्, इत्यस्यायं विकल्पः ।

रुष् - रोष्टा / रोषिता रिष् - रेष्टा / रेषिता

सह - सहिता / सोढा लुभ् - लोभिता / लोब्धा ।

तृचुप्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) - एभ्यः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

इष् - एष्टा / एषिता - तौदादिकस्य इषु इच्छायाम्, इत्यस्यायं विकल्पः ।

रुष् - रोष्टा / रोषिता रिष् - रेष्टा / रेषिता

सह - सहिता / सोढा लुभ् - लोभिता / लोब्धा ।

प्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतस्तृवस्तृवरुतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च - (७.२.३४) - एते अष्टादश निपात्यन्ते ।

लोके इडागमो भवति वेदे इडागमो न भवति

वि + शस् - विशसिता विशस्ता

शंस् - शंसिता शंस्ता

प्र + शास्	-	प्रशासिता	प्रशास्ता
तृ	-	तरिता । तरीता	तरुता । तरूता
वृ	-	वरिता । वरीता	वरुता । वरूता । वरूत्री (स्त्रीलिङ्ग) ।

तुमुन्-तव्य-तव्यत्-तृन्-तवै-तवेन्-तोसुन्-त्वन्- तवेङ्-प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) - एभ्यः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

तौदादिकस्य इषु इच्छायाम्, इत्यस्यायं विकल्पः ।

इष्	-	एष्टव्यम् / एषितव्यम्	रुष्	-	रोष्टव्यम् / रोषितव्यम्
सह	-	सहितव्यम् / सोढव्यम्	लुभ्	-	लोब्धव्यम् / लोभितव्यम्
रिष्	-	रेष्टव्यम् / रेषितव्यम्			

क्तिन्प्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

यद्यपि 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च', इत्यनेन सूत्रेण ति-प्रत्ययोऽनिङ् अस्ति, किन्तु 'तितुत्रतथेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन एभ्यो भवतीडागमः -

निग्रह	+	क्तिन्	=	निगृहीतिः
उपस्निह	+	क्तिन्	=	उपस्निहितिः
निकुच्	+	क्तिन्	=	निकुचितिः
निपट्	+	क्तिन्	=	निपठितिः

क्त्वाप्रत्ययार्थ इडागमविशेषः

क्त्वाप्रत्यये अजन्तधातवः - अत्र सूत्राणि -

श्र्युकः किति (७.२.११) - श्रिज्, उगन्तेभ्यश्च परस्य कित्प्रत्ययस्य इण्ण स्यात् ।

जृब्रश्च्योः क्त्वि (७.२.५५) - आभ्यां परस्य क्त्वा-प्रत्ययस्य इट् स्यात् ।

पूङश्च (७.२.५१) - पूङः क्त्वानिष्पयोरिङ् वा स्यात् ।

एतदनुसारेण क्त्वाप्रत्यये अजन्तधातवः -

सर्वे आकारान्ता, एजन्ताश्च अनिटः	-	घ्रा	-	घ्रात्वा	ग्लै-ग्ला	-	ग्लात्वा
इकारान्तेषु त्रय एव सेटः	-	शिव	-	श्वयित्वा	डीङ्	-	डयित्वा

इकारान्तेषु अन्ये सर्वे अनिटः	-	श्रीङ् - शयित्वा			
उकारान्तेषु एकः पूङ्-धातुः वेट्	-	श्रि - श्रित्वा	नी	-	नीत्वा
उकारान्तेषु अन्ये सर्वे अनिटः	-	पूङ् - पूत्वा, पवित्वा			
ऋकारान्तेषु जृ-धातुः सेट्	-	हु - हुत्वा	भू	-	भूत्वा
ऋकारान्तेषु अन्ये सर्वे अनिटः	-	जृ - जरित्वा			
	-	कृ - कृत्वा	तृ	-	तीर्त्वा

क्त्वाप्रत्यये हलन्तधातवः-अत्र सूत्राणि

१. क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः (७.२.५०) - 'क्लिश उपतापे-दिवादेः' 'क्लिशु विबाधने-क्र्यादेः' आभ्यां परस्य क्तवो वा इट् स्यात् । क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा ।

२. वसतिक्षुघोरिट् (७.२.५२)- वस् - उषित्वा । क्षुघ् - क्षुधित्वा ।

३. अञ्चेः पूजायाम् (७.२.५३)- पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चित्वा जानु जुहोति ।

४. लुभो विमोहने (७.२.५४)- लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्वे । लुभित्वा । लोभित्वा । विमोहने किम् - लुब्ध्वा ।

५. जृव्रश्च्योः क्त्वि (७.२.५५)- व्रश्चू-धातोः इट् स्यात् क्त्वि । व्रश्च् - व्रश्चित्वा ।

६. उदितो वा - (७.२.५६) - यत्र उकारस्य इत्संज्ञा भवति, ते धातव उदितः । तेभ्यः परस्य क्त्वा-प्रत्ययस्य वा इङ् । शमु - शान्त्वा, शमित्वा । तमु - तान्त्वा, तमित्वा ।

पाणिनीयधातुपाठे पठिता उदिद्-धातवः -

श्रम्भु	ष्टुभु	षुभु	षृम्भु	षिभु	षिम्भु	छमु	कमु	जमु	जिमु
शमु	क्षिवु	क्षेवु	ग्रसु	ग्लसु	जिषु	विषु	मिषु	श्रिषु	श्लिषु
पुषु	प्लुषु	पृषु	वृषु	मृषु	शसु	शंसु	स्यमु	अञ्चु	खनु
हृषु	घृषु	शासु	चमु	दम्भु	भ्रंशु	यसु	शमु	तमु	दमु
श्रमु	भ्रमु	क्लमु	षिधु	ष्णसु	क्नसु	ष्णुसु	असु	जसु	तसु
दसु	वसु	भृशु	ऋधु	गृधु	तञ्चु	तनु	षणु	क्षणु	क्षिणु
ऋणु	तृणु	घृणु	वनु	मनु	मुञ्चु	मुचु	म्लुचु	म्लुञ्चु	गुचु
ग्लुचु	ग्लुञ्चु	कुजु	खुजु	वृतु	वृधु	शृधु	मृधु	धावु	संसु
ध्वंसु	भ्रंसु	भ्रंशु	स्रंभु	रमु	क्रमु	दिवु	वञ्चु	चञ्चु	तञ्चु
त्वञ्चु	षिवु	स्त्रिवु	ष्ठिवु	आङः	शासु ।				

क्त्वाप्रत्यये सेटो हलन्तधातवः

अतोऽन्ये सर्वे धातवः क्त्वाप्रत्यये सेट इति । पठित्वा । मीलित्वा ।

निष्ठाप्रत्यययार्थ इडागमविशेषः

निष्ठाप्रत्यये अजन्तधातवः-अत्र सूत्राणि

श्र्युकः किति (७.२.११) - श्रिञ्, उगन्तेभ्यश्च परस्य कित्प्रत्ययस्य इण्ण स्यात् ।

श्वीदितो निष्ठायाम् (७.२.१४) - श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्ण ।

शिव - शूनः, शूनवान् ।

पूङश्च (७.२.५१) - पूङ् क्त्वानिष्ठयोरिङ् वा स्यात् । पूङ् - पूतः, पूतवान् ।

पवितः, पवितवान् ।

एतदनुसारेण निष्ठाप्रत्यये अजन्तधातवः -

सर्वे आकारान्ता अनिटः	-	ग्रा	-	ग्रातः	ग्रातवान्
सर्वे एजन्ता अनिटः	-	घ्यै-ध्या	-	ध्यातः	ध्यातवान्
इकारान्तेषु द्वौ सेटौ	-	डीङ्	-	डयितः	डयितवान्
		शीङ्	-	शयितः	शयितवान्
इकारान्तेषु अन्ये सर्वे अनिटः	-	श्रि	-	श्रितः	श्रितवान्
		जि	-	जितः	जितवान्
		नी	-	नीतः	नीतवान्
उकारान्तेषु एकः पूङ्-धातुः वेट्		पूङ्	-	पूतः	पूतवान्
				पवितः	पवितवान्
	-	पूङ्	-	पूत्वा	पवित्वा
उकारान्तेषु अन्ये सर्वे अनिटः	-	हु	-	हुतः	हुतवान्
		भू	-	भूतः	भूतवान्
ऋकारान्तेषु सर्वे अनिटः	-	कृ	-	कृतः	कृतवान्
		जृ	-	जीर्णः	जीर्णवान्
	-	तृ	-	तीर्णः	तीर्णवान्

निष्ठाप्रत्यये हलन्तधातवः-अत्र सूत्राणि

श्र्युकः किति (७.२.११) - श्रि इत्येतस्य, उगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रि - श्रितः, श्रितवान् । भू - भूतः, भूतवान् । कृ - कृतः, कृतवान् । तृ -

तीर्णः, तीर्णवान्, इत्यादयः ।

क्लिशः क्तवानिष्ठयोः (७.२.५०) - 'क्लिश उपतापे - दिवादेः' 'क्लिशू विबाधने - ब्र्यादेः' आभ्यां परस्य क्तवो वा इट् स्यात् । क्लिष्टः, क्लिष्टवान् । क्लिशितः, क्लिशितवान् ।

वसतिक्षुधोरिट् (७.२.५२) - आभ्यां क्तवानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् ।

वस निवासे (भ्वादेः) - उषितः, उषितवान् । क्षुध् - क्षुधितः, क्षुधितवान् ।

अञ्चेः पूजायाम् (७.२.५३) - पूजार्थादञ्चेः क्तवानिष्ठयोरिट् स्यात् ।

अञ्चिता अस्य गुरवः । पूजायां किम् - उदत्तम् उदकम् कूपात् ।

लुभो विमोहने (७.२.५४) - लुभः क्तवानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्वे ।

लुभितः, लुभितवान् । विमोहने किम् - लुब्धो वृषलः ।

सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन (वार्तिक ७.२.१७) - शकितो घटः कर्तुम् / शक्तो घटः कर्तुम् । भावार्थके निष्ठायाम् - शक्तम् अनेन ।

अस्यतेभवि (वार्तिकम् ७.२.१७) - असितम् अनेन । आदिकर्मणि - अस्तः काण्डः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ता-
विस्पष्टस्वरानायासभृशेषु (७.२.१८) - क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्थादिषु वाच्येषु ।

मन्थे	-	क्षुब्धो मन्थः	अन्यत्र	-	क्षुभितं मन्थेन ।
मनसि	-	स्वान्तं मनः	अन्यत्र	-	स्वनितो मृदङ्गः ।
तमसि	-	ध्वान्तं तमः	अन्यत्र	-	ध्वनितो मृदङ्गः ।
सक्ते	-	लग्नम्	अन्यत्र	-	लगितम् ।
अस्पष्टवचने	-	म्लिष्टं अविस्पष्टम्	अन्यत्र	-	म्लेच्छितम् ।
स्वरे	-	विरिब्धम्	अन्यत्र	-	विरिभितम् ।
अनायासेऽर्थे	-	फाण्टम्	अन्यत्र	-	फणितम् ।
भृशार्थे	-	बाढम् ।	अन्यत्र	-	वाहितम् ।

घृषिशसी वैयात्ये (७.२.१९) - घृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र - धर्षितः । विशसितः ।

दृढः स्थूलबलयोः (७.२.२०) - स्थूले बलवति च निपात्यते । अन्यत्र - दृंहितम् ।

दृह् धातोः दृहितम् ।

प्रभौ परिवृढः (७.२.२१) - परिवृढः, इति निपात्यते ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः (७.२.२२) - कषेर्धातोर्निष्ठायाडागमो न ।

कृच्छ्रे - कष्टोऽग्निः, कष्टं व्याकरणम्, ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । गहने - कष्टानि वनानि, कष्टाः पर्वताः । अन्यत्र - कषितम् सुवर्णम् ।

घुषिरविशब्दने (७.२.२३) - 'घुषिर् अविशब्दने', भौवादिकः' अस्मात् निष्ठायामिडागमो न । घुष्टौ पादौ । विशब्दने (प्रतिज्ञाने) - अवघुषितं वाक्यमाह ।

अर्द्धेः सन्निविध्यः (७.२.२४) - सं, नि, वि, इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न । समर्णः, न्यर्णः, व्यर्णः । केवलाद् अर्द्धघातोर्निष्ठाया भवति इट् - अर्दितः ।

अभेश्चाविदूर्ये (७.२.२५) - अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न । अभ्यर्णा शरत् । अन्यत्र - अभ्यर्दितो वृषलः ।

गेरध्ययने वृत्तम् (७.२.२६) - वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययने - वर्तितम् ।

वान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः (७.२.२७) - दान्तः, दमितः । शान्तः, शमितः । पूर्णः, पूरितः । दस्तः, दासितः । स्पष्टः, स्पाशितः । छन्नः, छादितः । ज्ञप्तः, ज्ञपितः ।

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् (७.२.२८) - एतेभ्यः परस्य निष्ठाया वा इट् स्यात् ।

रुष् - रुष्टः रुषितः । अम् - आन्तः अमितः ।

जित्वरा - तूर्णः त्वरितः । आदितश्च इत्यनेनायमनिट् । अनेन इट् विकल्प्यते ।

संघुष्टौ पादौ संघुषितौ पादौ । आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः ।

हृषेलोमसु (७.२.२९) - निष्ठायां वा इडागमः । हृष्टानि लोमानि, हृषितानि लोमानि ।

विस्मितप्रतिघातयोश्च - विस्मये - हृषितो देवदत्तः, हृष्टो देवदत्तः । प्रतिघाते - हृषिता दन्ताः, हृष्टा दन्ताः ।

अपचितश्च (७.२.३०) - चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः अपचायितो वाऽनेन गुरुः ।

हु हरेश्छन्दसि (७.२.३१) - हु-घातोः निष्ठायां हु इति निपात्यते, छन्दसि विषये । हुतस्य चाहुतस्य च, अहुतमसि हविर्द्धानम् । लोके - हुतम् ।

अपरिहृताश्च (७.२.३२) - 'अपरिहृताः' इति छन्दसि विषये निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

सोमे हरितः (७.२.३३) - 'हरितः,' इति छन्दसि विषये निपात्यते, सोमश्चेद् भवति । मा नः सोमो हरितः, विहरितस्त्वम् ।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशस्तृशास्तृतस्तृतरूतृवरूतृवरूतृवरूतृरुज्ज्वलितिक्षरिति वमित्यभितीति च (७.२.३४) -

वेदे - ग्रसितं वा एतत् सोमस्य

लोके - ग्रस्तम् ।

वेदे - विष्कभिते अजरे	लोके - विष्कब्धः ।
वेदे - येन स्वः स्तभितम्	लोके - स्तब्धम् ।
वेदे - सत्येनोत्तभिता भूमिः	लोके - उत्तब्धा ।
वेदे - चत्ता वर्षेण विद्युत्	लोके - चतिता ।
वेदे - उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम्	लोके - विकसितम् ।

अनुबन्धानाश्रित्य निष्ठाप्रत्ययानामिडागमः

आदितश्च (७.२.१६) - आदि-धातोः निष्ठाया इण् स्यात् ।

जिष्विदा - स्विन्नः / स्विन्नवान् । हुर्छा - हूर्णः / हूर्णवान् ।

आदि-धातवः -

जिष्विदा	हुर्छा	मुर्छा	स्फूर्छा	जिफला	जिमिदा	टुओस्फूर्जा
श्विता	ष्विदा	जितृषा	जिमिदा	जिष्विदा	जिघृषा	जित्वरा

विभाषा भावादिकर्मणोः (७.२.१७) - भाव आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इङ् वा स्यात् । मिन्नमनेन, मेदितमनेन । प्रमिन्नः, प्रमेदितः ।

ईदित्-धातवः -

श्वीदितो निष्ठायाम् (७.२.१४) - श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् ।

शिव - शूनः, शूनवान् । नृती - नृत्तः, नृत्तवान् ।

नृती	ह्लादी	यती	चिती	भृजी	उच्छी	कटी	कनी	जभी	ऊयी
पूयी	कनूयी	क्ष्मायी	उर्वी	तुर्वी	धुर्वी	दुर्वी	धुर्वी	गुर्वी	मुर्वी
स्फायी	वृजी	पृची	ऋषी	दृभी	चृती	कृती	ओविजी	गुरी	धुरी
जूरी	शूरी	चूरी	तूरी	धूरी	घूरी	गूरी	त्रसी	जनी	ईशुचिर्
जुषी	मसी	उन्दी	कृती	पृची	वृजी	छृदी	दृभी	पूरी	
मदी	दीपी	जिङ्घी	ओलजी	ओलस्जी	ओप्यायी				

यस्य विभाषा (७.२.१५)

अस्मिन् इडागमप्रकरणे, यदि कस्माच्चिद् धातोः परस्य, कस्यचिद् प्रत्ययस्य विभाषया इङ्कुतः, तस्माद् धातोः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्य इङ् न भवति ।

अतः सर्वमिडागमप्रकरणमालोडयेद् निश्चेयम्, यत् कस्माद् धातोः परस्य कस्य प्रत्ययस्य वा इङ् भवति । तानि सूत्राण्युच्यन्ते -

१. स्वरतिसूतिसूयतिघ्नूदितो वा (७.२.४४) - स्वर, सू, घ्नू, अथ च ऊदितः, एभ्यः परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इङ् वा भवति, अत एभ्यो निष्ठाया इङ् न भवति ।

ऊदिद्-धातवः -

अक्षू	तक्षू	त्वक्षू	गृहू	मृजू	अशू	वृहू	तृहू	क्षमू
क्लिद्	अञ्जू	क्लिशू	षिधू	त्रपूष	क्षमूष	गाहू	गुहू	स्यन्दू
कृपू	गुपू	ओब्रश्चू	तृहू	स्तृहू	तञ्चू			

एभ्यः परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इड् वा भवति, अत एभ्यो निष्ठाया इड् न भवति ।

यथा - अक्षू - अष्टः, अष्टवान् । मृजू - मृष्टः, मृष्टवान् । गाहू - गाढः, गाढवान् ।

गुपू-धातुः - आयाभावे अनिद् - गुप्तः, गुप्तवान् । आयप्रत्यये सेट् - गोपायितः गोपायितवान् ।

२. रघादिभ्यश्च (७.२.४५) - रघ्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, स्निह्, स्नुह्, एभ्यः

परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इड् वा भवति, अत एभ्यो निष्ठाया इड् न भवति ।

रघ्	-	रद्धः	रद्धवान्	।	नश्	-	नष्टः	नष्टवान्
तृप्	-	तृप्तः	तृप्तवान्	।	दृप्	-	दृष्टः	दृष्टवान्
द्रुह्	-	द्रूढः	द्रूढवान्	।	मुह्	-	मूढः	मूढवान्
स्निह्	-	स्नीढः	स्नीढवान्	।	स्नुह्	-	स्नूढः	स्नूढवान्

३. निरः कुषः (७.२.४६) - अस्मात् परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इड् वा भवति ।

किन्तु - इग्निष्ठायाम् (७.२.४७) - इत्यनेन अस्माद् निष्ठाया नित्यमिडागमो भवति । निष्कुषितः / निष्कुषितवान् ।

४. तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) - एभ्यः परस्य तकारादेरार्धधातुकस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति । इष्टः, इष्टवान् । लुब्धः, लुब्धवान् । सोढः, सोढवान् । रुष्टः, रुष्टवान् । रिष्टः, रिष्टवान् ।

५. सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्व्यूर्णुभरजपिसनाम् (७.२.४९) - एभ्यः परस्य सन्प्रत्ययस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति ।

दिव्	-	द्यूनः	/	द्यूनवान्	सिव्	-	स्यूनः	/	स्यूनवान्
ऋध्	-	ऋद्धः	/	ऋद्धवान्	दभ्	-	दब्धः	/	दब्धवान्
ज्ञप्	-	ज्ञप्तः	/	ज्ञप्तवान्	सन्	-	सातः	/	सातवान्
ऊर्णु	-	ऊर्णुतः	/	ऊर्णुतवान्					

६. तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम् (वा.) - एभ्यः परस्य सन्प्रत्ययस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति । तन् - ततः, ततवान् ।

पत्-धातुः - 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतायस्तप्राप्तपन्नैः २.१.२४' इति निर्देशाद् इडागमे - पतितः, पतितवान् ।

७. उदितो वा (७.२.५६) - एभ्यः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति ।

शमु - शान्तः / शान्तवान् । तमु - तान्तः / तान्तवान्, इत्यादयः ।

श्रम्भु	ष्टुभु	षुभु	षृम्भु	षिभु	षिम्भु	छमु	कमु	जमु	जिमु
झमु	क्षिवु	क्षेवु	ग्रसु	गलसु	जिषु	विषु	मिषु	त्रिषु	श्लिषु
पुषु	प्लुषु	पृषु	वृषु	मृषु	शसु	शंसु	स्यमु	अञ्चु	खनु
हृषु	घृषु	शासु	चमु	दम्भु	भ्रंशु	यसु	शमु	तमु	दमु
श्रमु	भ्रमु	क्लमु	षिधु	ष्णसु	क्नसु	ष्णुसु	असु	जसु	तसु
दसु	वसु	भृशु	ऋधु	गृधु	तञ्चु	तनु	षणु	क्षणु	क्षिणु
ऋणु	तृणु	घृणु	वनु	मनु	मुञ्चु	मुचु	म्लुचु	म्लुञ्चु	ग्रुचु
ग्लुचु	ग्लुञ्चु	कुजु	खुजु	वृतु	वृधु	शृधु	मृधु	धावु	स्रंसु
ध्वंसु	भ्रंसु	भ्रंशु	स्रंभु	रमु	क्रमु	दिवु	वञ्चु	चञ्चु	तञ्चु
त्वञ्चु	षिवु	स्तिवु	ष्ठिवु	आङः	शासु ।				

८. सेऽसिचि कृतचृतच्छृदत्तदृत्तः (७.२.५७) - कृत, चृत, छृद, तृद, नृत, एभ्यः परस्य सकारादेरार्धधातुक-प्रत्ययस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति । कृत्तः, कृत्तवान् । चृत्तः, चृत्तवान् । छृत्तः, छृत्तवान् । तृत्तः, तृत्तवान् । नृत्तः, नृत्तवान् ।

९. विभाषा गमहनविदविशाम् - एभ्यः परस्य क्वसुप्रत्ययस्येडागमो वा भवति, अत एभ्यः परस्य निष्ठाप्रत्ययस्येडागमो न भवति ।

अत्र ध्यातव्यम् - दिवादिगणस्य 'विद सत्तायाम्', रुधादिगणस्य 'विद विचारणे', इत्येतावनिटावेव । तुदादिगणस्य 'विदलृ लाभे', अदादिगणस्य च 'विद ज्ञाने', इति सेटौ ।

'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति सूत्रे तुदादिगणस्य 'विदलृ लाभे', अयं धातुर्गृह्यते । अतोऽस्मादपि निष्ठायामिडागमो न भवति । वित्तः, वित्तवान् ।

अदादिगणस्य - विद ज्ञाने, अस्मात् परस्य निष्ठाया इडागमो भवति - विदितः, विदितवान् ।

दरिद्रा दुर्गतौ - निष्ठायामिडागमो भवति - दरिद्रितः, दरिद्रितवान् ।

निष्ठाप्रत्यये सेटो हलन्तधातवः

अतोऽन्ये सर्वे हलन्तधातवो निष्ठाप्रत्यये सेट एव - पठितः, पठितवान् । मीलितः, मीलितवान् ।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION
PUBLISHED WEEKLY

CONTENTS		ORIGINAL ARTICLES	
1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36
37	38	39	40
41	42	43	44
45	46	47	48
49	50	51	52
53	54	55	56
57	58	59	60
61	62	63	64
65	66	67	68
69	70	71	72
73	74	75	76
77	78	79	80
81	82	83	84
85	86	87	88
89	90	91	92
93	94	95	96
97	98	99	100

THE JOURNAL OF THE
AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION
PUBLISHED WEEKLY
CHICAGO, ILL., U.S.A.

Subscription price, \$5.00 per annum in advance.
Single copies, 15 cents.
Entered as Second-Class Matter, May 2, 1917.
Postpaid.

Acceptance for mailing at special rate of postage provided for in Act of October 3, 1917.
Postage paid at Chicago, Ill.
Postmaster: Send address changes to THE JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 N. Dearborn St., Chicago 10, Ill.

Copyright, 1948, by American Medical Association
All rights reserved.
Printed in U.S.A.

डॉ० पुष्पा दीक्षिता

अध्यक्षा, पाणिनीयशोधसंस्थानम्,
बिलासपुरम् (छ.ग.)

१.७.१९४२ दिनाङ्के जबलपुरनगरस्य प्रख्यातायुर्वेदचिकित्सकात् शास्त्राणां पारदृश्वनः प्राणाचार्यसुन्दरलालशुक्लाद् जानकीदेव्यां लब्धजनिः डॉ. पुष्पा दीक्षिता, आचार्यविश्वनाथ-त्रिपाठिभ्यो व्याकरणमधीत्य, मध्यप्रदेश-शासनस्याथ च छत्तीसगढप्रदेशशासनस्य महाविद्यालयीयप्राध्यापकपदात् निवृत्ता पाणिनीयाष्टाध्यायीमाश्रित्य प्रक्रियायाः सर्वथा नवीनं कमपि क्रमं प्रोद्धाटितवती, येन सकलाष्टाध्यायी त्रिभिर्मासैरधिगन्तुं शक्यते।

प्रकाशितग्रन्थाः -

१. अष्टाध्यायीसहजबोधः (प्रथमः-सार्वधातुकलकाराः)
२. अष्टाध्यायीसहजबोधः (द्वितीयः-आर्धधातुकलकाराः)
३. अष्टाध्यायीसहजबोधः (तृतीयः-कृदधिकारः)
४. अष्टाध्यायीसहजबोधः (चतुर्थः-तद्धिताधिकारः)
५. इडागमः
६. शीघ्रबोधव्याकरणम्
७. पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रपाठः-प्रकरणनिर्देशसमन्वितः
८. प्रक्रियानुसारिपाणिनीयधातुपाठः
९. पाणिनीयधातुपाठः (सार्थः)
१०. अग्निशिखा (गीतिकाव्यम्)।

प्रकाश्यग्रन्थाः -

११. कृदन्तरूपकोशः
१२. तिङन्तरूपकोशः
१३. परिभाषेन्दुशेखरस्य बहुतरपरिभाषागामन्यथासिद्धिः
१४. अष्टाध्यायीसहजबोधस्यावशिष्टाश्चत्वारो भागाः
१५. नव्यसिद्धान्तकौमुदी।
१६. शाम्भवी (गीतिकाव्यम्)। इत्यादीनि...